

AR KIEKVIENAM ĮSTATYMUJ TAIKYTINAS SOCIALINIO VEIKSMINGUMO KRITERIJUS?

Prof. habil. dr. Alfonsas Vaišvila

Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos katedra
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius
Telefonas 271 46 97
Elektroninis paštas tkf@ltu.lt

Pateikta 2004 m. gegužės 3 d.

Parengta spausdinti 2004 m. liepos 8 d.

Pagrindinės sąvokos: teisės socialinis veiksmingumas, įstatymo paskirtis, baudmės tikslai: teisiniai ir neteisiniai, įstatymo objektas.

Santrauka

Straipsnyje konstatuojama, kad Lietuvos Respublikos įstatymų paskirtis dažniausiai apibrėžiama ją pakeičiant teisinio reguliavimo objekto arba reguliavimo priemonių nurodymu. Tai reikėtų, kad įstatymų tikslai pasiekiami pačiu teisinės tvarkos nustatymu arba, kitaip tariant, įstatymai tampa socialiai veiksmingais dar nepradėję veikti. Ši tendencija vertinama kaip teisinio pozityvizmo formalistinės tradicijos nekritiškas eksploatavimas, siekiant panaikinti kriterijų, pagal kurį galėtų būti vertinama konkreto įstatymo turinio kokybė, jo socialinis veiksmingumas.

Aiškinantis realias teisinio poveikio galimybes, straipsnyje skiriami teisinio poveikio priemonių teisiniai ir neteisiniai tikslai. Teisiniais tikslais laikomas teisinių priemonių gebėjimas savo jėgomis pasiekti joms keliamus tikslus. Tie tikslai, kurių siekiant teisė tik dalyvauja kartu su kitais socialiniais veiksniais, laikomi ne teisiniais, o socialiniais, kompleksiniais.

Įvadas: nuo geros teisės prie gero valdymo. Jei sakoma, kad nėra atsilikusių ar neišsivysčiusių tautų, o yra tik gerai arba blogai valdomos valstybės, tai geras arba blogas valdymas suponuoja atitinkamos teisinės sistemos, kaip savo teisinio, institucinio pagrindo, buvimą. Kokybiškai naujas pagrindas „pagerinti“ valdymą ateina su teisinės valstybės koncepcija, kuri „gerina“ valdymą tuo, kad reikalauja jį grįsti ne įstatymo, o teisės viršenybe (žmogaus teisių pirmumo pripažinimu). Tai reiškia, kad ne teisė palenkiama politikai (valdymui), bet priešingai – valdymas, politika palenkiama teisei ir teisingumui. Tai padidina pozityviosios teisės ir teisinės doktrinos socialinį vaidmenį ir kartu teisininkų atsakomybę už valdymo kokybę.

Iki šiol vyravęs įstatymų viršenybės principas leido iškelti valdymą (politiką) aukščiau teisės ir taip blogais įstatymais įtvirtinti, legalizuoti „blogą valdymą“, nes įstatymus kūrė politika ir kūrė juos pirmiausia valdžios siekiamis įgyvendinti. Įstatymo viršenybės sąlygomis nėra konstitucinės justicijos, įstatymų kokybė nevertinama žmogaus teisių saugos požiūriu.

Be institucinės apsaugos palikta Konstitucija yra daugiau ideologinis negu teisinis dokumentas. Be konstitucinės justicijos negali būti ir neteisinių (Konstitucijai priešingų) įstatymų.

Tuo tarpu su teisės viršenybe ir ją garantuojančia konstitucine justicija politika tampa priemone teisėje suformuluotoms vertybėms įgyvendinti. Todėl kitaip kyla ir teisės socialinio veiksmingumo problema: dabar tenka kalbėti ne šiaip apie įstatymų kūrimą, ne šiaip apie jų vykdymą, o tik apie kūrimą ir vykdymą teisėtų (konstitucijai ir teisei nepriešingų) įstatymų. Teisėkūra laikoma legitimiška tik tuo atveju, jei ji yra žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo priemonių gamyba. Teisės viršenybė suponuoja ir kai kuriuos naujus reikalavimus teisėkūrai, pirmiausia reikalavimą aiškiai formuluoti įstatymo tikslus: kiekvienas įstatymas kuriamas ir vykdomas šiai teisės viršenybei įgyvendinti ir kartu šios viršenybės realybė tampa kriterijumi įstatymo legitimiškumui ir jo socialiniam veiksmingumui pamatuoti. Įstatymo tikslai – tai subjektyvus, aiškiai išreikštas paties įstatymų leidėjo pareiškimas, nurodymas, kad įstatymas sukurtas konkrečioms žmogaus teisėms apginti arba įgyvendinti bendrojo teisingumo (priešingų interesų derinimo) pagrindu; tai įstatymų leidėjo sąmoningai suvokto santykio su teise ir jos viršenybe formulavimas.

Todėl įstatymų socialinio veiksmingumo problema prasideda nuo klausimo, kokios formos turi būti patys įstatymai, kad jiems formaliai būtų galima taikyti socialinio veiksmingumo kriterijų?

Įstatymų paskirties tikslo suformulavimo reikšmė. Aiškų įstatymo tikslų formulavimas yra vienas iš formalių įstatymo požymių, deja, glaudžiai susijusių su įstatymų turiniu. Jis svarbus tuo, kad įpareigoja įstatymų leidėją aiškiai įsivaizduoti (matyti) tą socialinių santykių tikrovę, kurią jis nori sukurti, valdyti konkrečiu teisiniu reguliavimu. Įstatymo tikslai lemia visą jo normų turinį ir pobūdį, nurodo, kokias teisės normas įstatymų leidėjas privalo sukurti, kad būtų įgyvendinti jo sumanyto įstatymo tikslai. Jei įstatymo tikslai suvokti neaiškiai, jei nežinoma, ko konkrečiu įstatymu siekiama, kokių padarinių galima tikėtis, tai nežinoma ir kokias reikia formuluoti teisės normas, kiek jos būtinos tikslų atžvilgiu. Neaiškų tikslų formulavimas gali būti viena iš įstatymų nepagrįsto kaitaliojimo, aklo eksperimentavimo žmonių teisėmis priežasčių: įstatymų kaitaliojimu tada reiškiasi statistinė tikimybė rasti konkrečiai socialinių santykių situacijai adekvatų teisinį reguliavimą.

Tikslų formulavimo pobūdis Lietuvos Respublikos įstatymuose. Šiuo požiūriu vertinant Lietuvos Respublikos įstatymus, paaiškėja, kad tik nedaugelis jų atitinka šį reikalavimą. Tinkamai savo tikslus formuluoja naujasis Civilinio proceso kodeksas, kurio 1-me straipsnyje sakoma: „*Civilinio proceso tikslai: ginti asmenų, kurių materialinės subjektinės teisės ar įstatymų saugomi interesai pažeisti ar ginčijami, interesus, tinkamai taikyti įstatymus teismui nagrinėjant civilines bylas, priimant sprendimus bei juos vykdam, taip pat kuo greičiau atkurti teisinę tvarką tarp ginčo šalių, aiškinti bei plėtoti teisę*“. Čia aiškiai nurodoma, kad visas teisės normas jungia vienas tikslas – „ginti asmenų materialines subjektines teises ar įstatymų saugomus interesus“, į kurį atsižvelgiant turi būti kuriamos visos šio kodekso normos – šio tikslo įgyvendinimo priemonės. Korektiškai formuluojami ir Baudžiamojo kodekso tikslai: „*Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas yra vientisas baudžiamasis įstatymas, kurio paskirtis – baudžiamosios teisės priemonėmis ginti žmogaus ir piliečio teises bei laisves, visuomenės ir valstybės interesus nuo nusikalstamų veikų*“ (1 str.). Gaila, kad šis kodeksas, pradėjęs korektišku savo tikslų formulavimu, toliau nesugebėjo taip pat korektiškai suvokti savo funkcijų, apie kurias bus kalbama vėliau. Abiem šiais atvejais kodeksų tikslai formuluojami korektiškai ta prasme, kad jie nepainiojami nei su šių kodeksų reguliavimo objektais, nei su jų vykdomomis funkcijomis arba priemonėmis – nustatoma tvarka.

Toks įstatymo tikslų formulavimas teisinėje valstybėje iš pirmo žvilgsnio atrodo visiškai suprantamas ir nesudėtingas dalykas, tačiau patyrinėjus daugelio įstatymų pirmuosius straipsnius, formuluojančius tų įstatymų paskirtį, paaiškėja, kad šis neproblemiškas dalykas yra itin problemiškas, kad tai, ką įstatymas vadina savo „paskirtimi“, dažnai nėra jo paskirtis.

Įstatymo tikslų (paskirties) tapatinimas su įstatymo objektu arba reguliavimo priemonėmis (funkcija). „Valstybės žiniuose“ (2003.II.25, Nr. 250) paskelbta „Lietuvos Res-

publikos kremavimo įstatymo koncepcija“ kremavimo įstatymo tikslą formuluoja taip: „reguluoti kremavimo veiklą, kremavimo atlikimo sąlygas ir tvarką“¹. Kuo blogas toks įstatymo paskirties nurodymas? Blogas tuo, kad įstatymo paskirtis čia pakeičiama to įstatymo objekto ir priemonių, kuriomis tas objektas (kremavimo veikla) bus reglamentuojamas, aprašymu. Įstatymo tikslu čia skelbiamas kremavimo tvarkos nustatymas. „Nustatyti tvarką“ – tai reguluoti (reguliavimo funkcijos įgyvendinimas). Kremavimo tvarkos nustatymas yra ne reglamentavimo tikslas, o tik priemonė siekti tikslo, kuris dar turi būti nurodytas. Vadinasi, kokių tikslų bus siekiama šia tvarka, kaip tie tikslai determinuos kremavimo tvarką, įstatymų leidėjui lieka arba neaiškūs, arba neaktualūs.

Įdomu, kad tos pačios „kremavimo koncepcijos“ pabaigoje, VII skyriuje, jau kalbama apie „Galimo numatomo teisinio reguliavimo padarinius“ ir sakoma, kad „kremavimo įstatymo priėmimas leis sumažinti dirvožemio ir gruntinio vandens taršą, užtikrinti ypač pavojingų užkrečiamų ligų plitimo prevenciją. Kremuojamų palaikų laidojimui reikės mažesnių kapaviečių, todėl stabilizuosis kapinių teritorijų dydis“². Būtent šie „padariniai“ turėjo būti formuluojami kaip to įstatymo tikslai (paskirtis): kremavimo teisiniu reglamentavimu siekiama ne kremavimo tvarkos, o stabilizuoti kapinių teritorijas, vykdyti užkrečiamų ligų prevenciją, mažinti dirvožemio ir gruntinio vandens taršą ir kita. Kremavimo tvarka – priemonė šiam tikslui siekti.

Įstatymo tikslus pakeitus įstatymo funkcijomis (priemonėmis), įstatymo „padariniai“ atsiduria šalia įstatymo tikslo ir dėl to kyla įstatymų leidėjui kaip netikėti ir nelaukti, kurių jis sąmoningai lyg ir nesiekė, nes tiksluose jų neformulavo, o ko nėra įstatymo tiksluose, to neturėtų būti ir įstatymo padariniuose, jei darysime prielaidą, kad įstatymų leidėjas yra sąmoningai veikiantis asmuo. Šiuo atveju įstatymo veikimo padariniai tarsi perauga įstatymo tikslus, todėl turėtų būti neteisėtos kaip į įstatymo tikslus neįtrauktos. Išeitų, kad įstatymų leidėjas susilaukia tokių padarinių, kurių jis nesitikėjo ir neplanavo, bet jei planavo, tai privalėjo juos formuluoti kaip įstatymo tikslus ir taip parodyti, kad įstatymų kūrimu jis sąmoningai siekė būtent tokių socialinių padarinių, kitaip tariant, valdyti situaciją neperžengdamas užsibrėžtų tikslų. Jei neformuluojami kremavimo tikslai, iš kur įstatymų leidėjui žinoti, kokią jis privalo nustatyti „kremavimo tvarką“? Juk teisinės tvarkos turinį ir pobūdį, kaip sakyta, lemia ne kas kita kaip įstatymo tikslai.

Įstatymo tikslo (paskirties) tapatinimas su reguliavimo objektu. Daugelis įstatymų savo tikslus tapatina su nuoroda į patį teisinio reguliavimo objektą. Štai Civilinis kodeksas visai neformuluoja savo paskirties (tikslų), o tiesiog aprašo savo reguliavimo objektą: „Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas reglamentuoja asmens turtinius santykius ir su šiais santykiais susijusius asmeninius neturtinius santykius, taip pat šeimos santykius“. Panašiai savo paskirtį tapatina su reguliavimo objektu ir daugelis kitų įstatymų. Pavyzdžiui, „Lietuvos Respublikos organizuoto nusikalstamumo užkardymo įstatymo“ (1997.VII.1 Nr. VIII-353) 1-me straipsnyje „Įstatymo paskirtis“ sakoma: „šis įstatymas nustato prevencinių poveikio priemonių taikymą asmeniui, kuris savo veiksmais gali varžyti kitų žmonių teises ir laisves, sudaro sąlygas organizuoto nusikalstamumo socialinėms prielaidoms atsirasti ir plėtotis, kelia grėsmę visuomenės saugumui“. „Lietuvos Respublikos administracinių bylų teisenos įstatymo“ (1999.I.14 Nr. VIII-1029) paskirtis: „šis įstatymas nustato administracinių bylų dėl ginčų, kylančių iš administracinių teisių santykių, nagrinėjimo tvarką“ (1 str.).

Tai „klasikinis“, mūsų teisėkūroje vyraujantis įstatymo paskirties pakeitimas reguliavimo objekto aprašymu. Tačiau ką duoda įstatymo objekto nurodymas, kai jis dažniausiai yra aiškus jau iš paties įstatymo pavadinimo ir iš įstatymo normų turinio? Vadinasi, aiškina tai, kas dažnai yra aišku ir be aiškinimo, tuo tarpu įstatymo tikslai, kurie yra esminė įstatymo struktūros dalis, išreiškianti viso įstatymo vertybinę orientaciją ir kuriai reikia tokio aiškinimo, apeinami. Pavyzdžiui, pastarojo įstatymo paskirtis turėjo būti nurodymas ne ką administracinių bylų teisenos įstatymas reglamentuoja, nustato, o siekis užtikrinti piliečių tei-

¹ Valstybės žinios. 2003.II.27. Nr. 21. P. 27.

² Ten pat. P. 29.

sių saugumą nuo įstatymui priešingų (neteisėtų) valdymo institucijų teisės aktų. „Bylų nagrinėjimo tvarka administraciniame teisme“ – tik priemonė šiam tikslui pasiekti.

Apibendrinant šią Lietuvos teisėkūros vyraujančią tendenciją, kyla klausimas, ar čia susiduriame su paprasčiausia loginio mąstymo yda – skirtingų teisinių kategorijų tapatinimu, ar su klasikiniu teisinio pozityvizmo (empirizmo) požiūriu, sąmoningai vengiančiu formuluoti įstatymo tikslus ir taip pabėgti nuo pareigos visapusiškai išmanyti tą socialinę tikrovę, kurią ruošiamasi reglamentuoti? Mat tikslai suponuoja vertybes, kurios lemia teisinio reguliavimo turinį ir įduoda į rankas kriterijų kiekvienam tokį kodeksą arba įstatymą skaitančiajam, pagal kurį jis gali vertinti to kodekso arba paprasto įstatymo socialinį veiksmingumą: koku mastu remiantis šiuo įstatymu galima garantuoti konkrečių žmogaus teisių saugą arba įgyvendinimą. Tikslai nurodo įstatymų leidėjo sumanymo turinį ir apimtį, kad iš konkretaus įstatymo nebūtų reikalaujama nei per daug, nei per mažai, o tik tiek, kiek buvo sumanęs įstatymų leidėjas. Tikslai orientuoja į turinį, o reguliavimo objektas ir reguliavimo priemonė – „tvarka“ – į formą–priešmones, kuriomis, kaip žinoma, ir siekia apsiriboti teisinio pozityvizmo teisėkūra, jos technika. Ką įstatymas reglamentuoja, lengva pasakyti, o ko jis siekia šiuo reglamentavimu, jau gerai reikia išmanyti socialinius procesus, numatyti jų raidą.

Tai duoda pagrindo manyti, kad įstatymų tikslų painiojimas su reguliavimo objektu arba „tvarkos nustatymu“ yra nekritiškas sekimas Vakarų teisinio pozityvizmo tradicija, teikiančia paviršutiniškam empirizmui pirmumą reikalo esmės išmanymo atžvilgiu. Su žmogaus teisių ir nepozityvistinės teisės sampratos pirmavimu šios tradicijos eksploatavimą reikia traktuoti kaip atsilikimą, kaip slaptą minėtų vertybių atsisakymą.

Įstatymo tikslų tapatinimo su reguliavimo objektu arba priemonėmis padariniai. Įstatymo tikslą (paskirtį) sutapatinus su pačiu teisiniu reguliavimu arba jo objektu (santykiais, kurie tuo įstatymu reguliuojami), išėitų, kad reguliavimas įstatymais lyg pats save laiko tikslu, jis lyg ir abejingas reguliavimo kokybei, jis tuos santykius tiesiog reglamentuoja, o ne derina priešingus interesus, ne siekia didesnio teisingumo, efektyvesnės žmogaus teisių apsaugos. Todėl čia lyg ir išnyksta žmogus ir jo teisės kaip to reguliavimo adresatai, yra tiesiog reglamentuojanti veikla, nežinia, kam skirta ir nežinia, kokios kokybės. Tada bendra demokratinių konstitucijų nuostata apie žmogaus teisių pirmumą ir apie valstybės įstaigų, taip pat ir teisėkūros tarnybą žmogaus teisėms pavirsta lyg ir niekam neįpareigojančia ideologija.

Taip atsiveria galimybė reguliuoti socialinius santykius bet kaip, panaikinti kriterijų, pagal kurį būtų vertinama konkretaus įstatymo nustatoma „teisinė tvarka“, jos kokybė ir socialinis gyvybingumas.

Bet tada nėra prasmės kalbėti ir apie tokio įstatymo socialinį veiksmingumą, nes nežinant kokiems tikslams įstatymas skirtas, negalima aiškiai apibrėžti, koku laipsniu tie tikslai įstatymo taikymu buvo pasiekti. Juk įstatymu tiesiogiai buvo siekta nustatyti tik tam tikrą tvarką ir ta tvarka priimtu įstatymu nustatyta *de facto*. Vadinasi, jau pačiu įstatymo išleidimu – tvarkos nustatymu yra šimtu procentų įgyvendintas tokio įstatymo veiksmingumas. Išėitų, kad konkretus įstatymas veiksmingas, savo tikslus pasiekiantis dar nepradėjęs jam veikti.

Toks įstatymo paskirties formulavimas neturi teisinės vertės ir yra paprasčiausias tekstinis balastas, kuris niekam neįpareigoja: kokia tvarka bus nustatyta, tokia ji ir atitiks to įstatymo tikslus, nes, kaip sakytą, tvarkos nustatymu įstatymo tikslas prasideda ir pasibaigia. Išėitų, kad čia svarbu ne reguliavimo rezultatai, o pats reguliavimas dėl reguliavimo.

Dėl šios painiavos vargu ar galima apkaltinti įstatymų leidėją (politikus); tai išimtinai teisininkų, rengiančių įstatymų projektus, kvalifikacijos problema, paveldėta iš minėtos teisinio pozityvizmo tradicijos.

Teisėkūros anonimiškumas. Iš dalies ir dėl minėtų priežasčių visi mūsų įstatymai anoniminiai: piliečiai nežino, kokie konkretūs asmenys rengė konkretų įstatymą, kurie Seimo nariai už jį balsavo, kam tenka garbė ir atsakomybė už jo nustatytą teisinę tvarką bei jos padarinius. Šio anonimiškumo dažniausiai sąmoningai siekiama ypač tais atvejais, kai priimami įstatymai, tarnaujantys ne visų, o atskiros grupuotės interesams. Tada itin patogu pasislėpti

po anonimine „įstatymų leidėjo“ sąvoka, o įstatymo tikslus pakeisti neutraliu teisinio regulavimo objektu arba siekiu „sureguliuoti tos srities visuomeninius santykius“.

Įstatymo rengėjai, dažniausiai teisininkai, atsisako imtis atsakomybės už savo rengiamus įstatymų projektus, motyvuodami tuo, kad Seimas gali jų rengiamą projektą smarkiai pakeisti, net pagadinti jo kokybę. Seimas „nusiima“ atsakomybę, ją perkeldamas projekto rengėjams, įvairioms savo komisijoms, jų nariams. Ir taip ateina įstatymas, kuris neturi savo autoriaus, atsakingo už įstatymo kokybę. Nėra kam priekaištauti, su kuo diskutuoti, kieno teisinę kvalifikaciją matuoti, nėra ir iš ko pareikalauti atsakomybės. Šis abstraktusis anonimas toliau skatina neatsakingumą ir kvalifikacijos nereikalingumą teisėkūroje.

Įstatymų teisiniai ir neteisiniai tikslai, jų skyrimo kriterijus. Svarstant klausimą, kiek įstatymai pagal formą ir turinį yra „pasiruošę“ būti vertinami socialinio veiksmingumo kriterijais, svarbu suvokti, ar visi tikslai, keliami teisinio poveikio priemonėms (sankcijoms), gali būti laikomi teisiniais. Teisės socialiniam veiksmingumui konkretinti svarbu ne tik suformuluoti teisinio poveikio tikslus, bet ir aiškiai skirti teisinius tikslus nuo neteisinių.

Teisiniai tikslai yra tie, kurie išplaukia iš pačios teisės specifikos ir kuriuos pasiekti pajėgios pačios teisinės priemonės be kitų veiksmų dalyvavimo ir pagalbos. Neteisiniai arba socialiniai, kompleksiniai tikslai yra tie, kurių teisinės priemonės vienos pasiekti negali, ir tik dalyvauja kartu su kitais socialinio poveikio veiksniais (socialiniais, ekonominiais, ugdomaisiais ir kt.). Toks teisinio poveikio tikslų skyrimas reikalingas tam, kad būtų formuojamas realistinis požiūris į teisę ir į jos galimybes realiai pasiekti jos prigimčiai būdingus tikslus.

Remiantis šiuo požiūriu, galima aptarti, kaip bausmių tikslus formuluoja naujasis Baudžiamasis kodeksas, o nuobaudų – Administracinių teisės pažeidimų kodeksas.

Bausmės tikslai pagal naująjį Baudžiamąjį kodeksą ir pagal teisę. BK 41 straipsnyje bausmės tikslai arba „bausmės paskirtis“ formuluojami taip:

- 1) „*sulaikyti asmenis nuo nusikalstamų veikų darymo*“. Tai nėra tiesioginis teisės tikslas, nes čia į pirmą vietą iškeliami ugdomieji, prevenciniai arba visuomenės įbauginimo tikslai. Tačiau teisė nėra socialinės edukologijos dalis, todėl ir ugdomieji teisės tikslai yra tik antraeiliai, išvestiniai iš teisinių. Kiti veiksniai – šeima, namų, mokyklos auklėjimas, visuomenės nuomonės nepakantumas asocialiai veikai, dėmesys kiekvienam žmogui šeimoje, mokykloje, darbovietėje, valstybėje nuteikia žmones elgtis pagarbiai vienas su kitu, todėl teisei paliekama antrinė reikšmė. Tik tada, kai minėti veiksniai neduoda norimo efekto, griebiamasi teisės, kaip paskutinės priemonės. Kur nesidomima padorumu, ten turi būti pernelyg sureikšminama teisė ir keliami jai tokie tikslai, kurių ji viena nepajėgi pasiekti. Be to, teisės ugdomųjų tikslų iškėlimas į pirmą vietą galėtų būti net pavojingas visuomenei, nes tai skatintų manyti, kad bausmė labiau įbaugins kitus asmenis ir, vadinasi, patikimiau „sulaikys nuo nusikalstamų veikų darymo“, jei tos bausmės bus žiauresnės ir viešai vykdomos. Ar ne tuo keliuėjo viduramžių baudžiamoji teisė, pagrindiniu bausmės tikslu paskelbusi būtent ugdomąjį arba visuomenės atgrasinimo nuo nusikalstamos veikos tikslą?
- 2) „*nubausti nusikalstamą veiką padariusį asmenį*“ (teisinis tikslas);
- 3) *atimti arba apriboti nuteistam asmeniui galimybę daryti naujas nusikalstamas veikas*. Tai teisinis tikslas, bet logikos požiūriu nekorektiškai suformuluotas, nes ne kiekvienos bausmės, o tik įkalinimo, arešto paskyrimas užtikrina to tikslo pasiekimą;
- 4) „*paveikti bausmę atlikusius asmenis, kad laikytųsi įstatymų ir vėl nenusikalstų*“ (neteisinis tikslas).
- 5) „*Užtikrinti teisingumo principo įgyvendinimą*“. Teisinis tikslas, bet logikos požiūriu irgi nekorektiškai suformuluotas, nes savo turiniu sutampa su antruoju tikslu – „nubausti nusikalstamą veiką padariusį asmenį“. Kai du tikslai sutampa savo turiniu, turime loginę tautologiją, ir pagal logikos supaprastinimo dėsnį vienas iš jų turi būti panaikinamas kaip nereikalingas: p ir p yra lygu vienam p . $(p \& p) \sim p$. Šiuo atveju

paliktinas 2-sis, nes „nubausti nusikalstamą veiką padariusį asmenį“ nieko kito nereikia, o tik „įgyvendinti teisingumo principą“ baudžiamojoje teisėje.

Vadinasi, iš penkių kodekse nurodytų kriminalinės bausmės tikslų realiais reikėtų laikyti tik keturis, o iš jų teisiniais – tik du (antrąjį: „nubausti nusikalstamą veiką padariusį asmenį“ ir trečiąjį: „atimti ar apriboti nuteistam asmeniui galimybę daryti naujas nusikalstamas veikas“; šį tikslą bausmė gali pasiekti, jei ji, kaip sakyta, yra įkalinimas arba areštas).

Tikrasis ir tiesioginis bausmės tikslas yra nubausti nusikaltėlį, t. y. įvykdyti jo atžvilgiu teisingumą; bausmė savo tiesiogine paskirtimi yra tik techninė teisingumo vykdymo priemonė: ja siekiama sumažinti nusikaltusio asmens teises iki jo paties susimąžintų pareigų, kitaip tariant, dėl nusikaltimo daromą žalą kitam asmeniui paversti žalos darymu sau pačiam. Tiesioginė bausmės paskirtis – nuolat įrodinėti nusikaltimą kaip kenkimo sau būdą. Įkalinimo arba arešto atveju pasiekiamas ir kitas teisinis bausmės tikslas: kuriam laikui objektyviai atimama galimybė nusikaltusiam asmeniui daryti naujas nusikalstamas veikas.

Visi kiti kodekse nurodyti bausmei keliami tikslai nėra teisiniai būtent tik dėl to, kad pati viena bausmė be kitų veiksmų negali nei „sulaikyti asmenį nuo nusikalstamų veikų darymo“, nei „paveikti asmenis, bausmę atlikusius, kad jie laikytųsi įstatymų ir vėl nenusikalstų“. Realiai jų siekti bausmė gali tik sąveikaudama su kitais socialiniais veiksniais. Todėl tie tikslai gali būti vadinami santykiniais arba kompleksiniais. Jie – išvestiniai iš teisinių ir gali daryti geidžiamą įtaką tik kartu su kitais veiksniais. Ar iš įkalinimo vietos išėjęs asmuo nepadarys naujo nusikaltimo, priklauso ne tik nuo grasinimo kriminaline bausme arba jos taikymo, bet ir nuo to, ar toks asmuo gavo darbo, ar jis nori dirbti, ar jį priėmė šeima, ar toje šeimoje normalūs santykiai, ar jis turi gyvenamąjį būstą, pragyvenimo lėšų, ar jam teikiama valstybės parama ir, pagaliau, ar jis stabilios psichikos, ir t. t. Bausmė negali kompensuoti kitų, teisėtą elgesį skatinančių veiksnių stokos. Bausmė ir jos taikymas tik skatina asmenį mąstyti apie savo veiksmų padarinius ir tas mąstymas gali būti asmens elgesį socializuojantis veiksnys. Šie padariniai negali būti vienareikšmiškai numatomi, jie gali būti lauktini, ir jų tikimybę gali padidinti bausmės sąveika su kitais žmogaus elgesiui įtakos turinčiais veiksniais.

Toks teisės tikslų skirstymas į teisinius ir neteisinius (socialinius) praktiškai reikšmingas tuo, kad leidžia iš anksto žinoti, ką konkrečios teisės priemonės pajėgios daugiau arba mažiau patikimai pasiekti ir ko jos negali pasiekti net palankiausiomis sąlygomis. Tai prielaida išvengti teisinio romantizmo arba idealizmo kaip teisinių priemonių galimybių pervertinimo. Kur susiduriame su teisiniais bausmės arba kitokios sankcijos tikslais, ten sankcijos veiksmingumas gali būti gana tiksliai nustatomas, o kur teisinio poveikio priemonės tik dalyvauja „sąjungoje“ su kitais socialiniais veiksniais, ten jų socialinio veiksmingumo neįmanoma pamatuoti, nes neįmanoma jų išskirti grynu pavidalu iš kitų veiksnių komplekso; šis kompleksas tik visais savo struktūros elementais daro įtaką vienokiam arba kitokiam asmens elgesiui.

Jei aiškiai neskiriame teisinių tikslų nuo neteisinių, kyla grėsmė pavesti sankcijoms neįvykdomas užduotis ir taip kurti prielaidas teisės socialiniam prestižui mažinti, kaltinti teisę menku efektyvumu (teisės nesugebėjimas pasiekti jai keliamų tikslų yra savotiška jos socialinė kompromitacija).

Šis kėlimas teisinio poveikio priemonėms tikslus, neproporcingus jų galimybėms, galimas daiktas, yra nulemta ir to fakto, kad teisė tapatinama su įstatymu, todėl siekiama žinoti, ne kam įpareigoja teisė, o kam įpareigoja įstatymas. Įstatymas, kaip žinome, gali įpareigoti bet kam (tarybiniai įstatymai po karo sąmoningai nustatė Lietuvos ūkininkams tokias prievoles, kurių jie objektyviai negalėtų įvykdyti, nes tuo norėta įgyti teisinį pagrindą represuoti piliečius kaip neva įstatymų nevykdančius ir taip priversti juos stoti į kolūkius). Tokiu atveju išeitų, kad tam, kam įpareigoja įstatymas, įpareigoja ir teisė. Todėl šiomis sąlygomis neįmanoma atskirti teisinių tikslų nuo neteisinių, nes bet kuris tikslas, kurį suformuluoja įstatymas, tampa teisiniu, ir išnyksta pagrindas įstatymams keliamus tikslus skirstyti į teisinius ir neteisinius. Jei nežinome, kas yra teisė, iš kur galime žinoti apie jai būdingus tikslus ir tikrąsias galimybes socializuoti žmonių elgesį?

Taigi teisės filosofijos priemonėmis aiškiai formuluojant teisės sampratą, atsiveria galimybė plėtoti teisės sociologiją – suvokti tikruosius (teisinius) bausmės tikslus, realias bausmių praktines galimybes ir taip apsaugoti visuomenę nuo teisinio romantizmo, o teisę – nuo jos socialinės devalvacijos.

Baudžiamojo kodekso „funkcija – ne drausti, o bausti“. Kita su teisės socialiniu veiksmingumu susijusi Baudžiamojo kodekso problema – neaiškiai suvokta baudžiamosios teisės vieta teisės šakų sistemoje. Ši yda pasireiškė bandymu priskirti baudžiamiesiems įstatymams nebūdingą funkciją – uždrausti nusikalstamas veikas. Apie tai jau esu rašęs „Teisės problemose“ (1998 m. Nr. 3–4), bet kadangi ši problema tebeegzistuoja ir naujajame Baudžiamajame kodekse, šis klausimas tebėlieka aktualus.

„Nusikaltimas yra pavojinga ir **šiame kodekse uždrausta veika (veikimas ar neveikimas)** [mano pajuodinta], už kurią numatyta laisvės atėmimo bausmė“ (BK 11 str. 1 d.). Jei BK draudžia tokias veikas, lieka neaišku, ką reiškia visų kitų reguliacinių teisės normų nustatomos pareigos, kurios savo esme yra draudimai naudotis tam tikromis teisėmis, nevykdant atitinkamų pareigų. Pavyzdžiui, visus žinomus ir nežinomus, esamus ir potencialiai galimus kėsintis į nuosavybę būdus (pradedant vagystėmis, sukčiavimais ir baigiantis plėšimais), uždraudžia ne BK, o Konstitucijos 23 straipsnis: „nuosavybė neliečiama“; kėsintis į žmogaus asmenį (gyvybę, sveikatą, orumą, laisvę ir kitas vertybes) irgi uždraudžia ne BK, o tos pačios Konstitucijos 21 straipsnis: „asmuo neliečiamas“, „žmogaus laisvė neliečiama“ (20 str.), „žmogaus privatus gyvenimas neliečiamas“ (22 str.) ir kt. Baudžiamajam kodeksui pavesta tik aprašyti tas veikas, kuriomis pažeidžiami reguliacinėmis teisės normomis nustatyti draudimai ir nurodyti sankcijas už šių draudimų pažeidimus. Daugiau jokių kitų funkcijų baudžiamoji teisė ir Baudžiamasis kodeksas nevykdo.

Priskirti Baudžiamajam kodeksui veikų draudimo funkciją – tai iškreipti baudžiamosios teisės vietą teisės sistemoje kitų teisės šakų atžvilgiu. Išeitų, kad BK skirtas ne garantuoti konstitucinių ir kitų reguliacinių teisės normų nustatytus draudimus, o savarankiškai be ryšio su reguliacinėmis normomis nustatinėti tuos draudimus ir bausti už jų pažeidimus. Tai reikštų įsiskverbti į kitų teisės šakų reguliavimo sritį ir pripažinti baudžiamąją teisę visiškai savaveiksme, nesusijusia su reguliacinėmis teisės normomis ir kuri nėra skirta jų nustatytiems draudimams garantuoti. BK tada galėtų pretenduoti atstoti vos ne visą teisės sistemą, nes ta sistema jam tada būtų kaip ir nereikalinga – jis pats nustato draudimus, jų pažeidimo būdus bei sankcijas už juos. Tokia baudžiamoji teisė pasikeltų ne tik virš visų teisės šakų, darytų jas nereikalingas, bet pasikeltų arba bent susilygintų savo juridine galia su Konstitucija, t. y. pažeistų teisės hierarchiškumo principą. Tada būtų neaišku, kas iš tiesų draudžia vagystę – Konstitucijos 23 straipsnis ar Baudžiamojo kodekso 178 straipsnis.

Baudžiamojo kodekso reikalas ne ką nors drausti, o bausti, t. y. aprašyti veikas, kuriomis pažeidžiami konstitucinių arba kitų reguliacinių teisės normų suformuluoti draudimai, ir nustatyti už šiuos pažeidimus baudimo pobūdį ir mastą. Jei baudžiamajame įstatyme nėra aprašyta konkreti veika, kuria buvo pažeistas, pavyzdžiui, Konstitucijos 23 straipsnio draudimas, tai nereiškia, kad ši veika nėra uždrausta. Tokiu atveju susiduriame ne su draudimo, o tik su baudimo spraga.

Loginis Baudžiamojo kodekso normų prieštarumas kaip jų socialinio veiksmingumo mažinimo prielaida. Kad teisės normos būtų socialiai veiksmingos, jose neturi būti ne tik socialinių, bet ir loginių veiksnių, mažinančių tą veiksmingumą. Vienas iš tokių negatyvių veiksnių yra įstatymų teksto loginis prieštarumas. Šiuo požiūriu vertinant BK bendrosios dalies tekstą, jo loginės problemos prasideda nuo 10 straipsnio, kuris sako: „Nusikalstamos veikos skirstomos į nusikaltimus ir baudžiamuosius nusižengimus“. Nusikaltimas ir baudžiamasis nusikaltimas – tai sąvokos, kurios pagal savo logiką turėtų būti loginiame nuošalės santykyje: nė vienas nusikaltimas nėra baudžiamasis nusižengimas ir nė vienas baudžiamasis nusižengimas nėra nusikaltimas. Tuo tarpu kodeksas jas pateikia kaip susikertančias (turinčias sutampančių požymių), t. y. priklausančias tai pačiai „nusikalstamai veikai“, nors subjektyviai, atrodo, norėta pasakyti priešingai: „baudžiamasis nusižengimas“

nėra nusikaltimas, todėl nepriskirtinas nusikalstamai veikai. Baudžiamasis nusižengimas čia pristatomas tik kaip kita nusikaltimo rūšis, tuo tarpu 12 straipsnis baudžiamąjį nusižengimą nelaiko nusikaltimu, nes už jį nenumato įkalinimo bausmės; įkalinimas čia apibrėžiamas kaip nusikaltimą nuo baudžiamojo nusižengimo skiriantis požymis. Vadinasi, baudžiamasis nusižengimas, kiek jis priskiriamas nusikalstamai veikai, yra nusikaltimas, o kiek už jį negali būti skiriamas įkalinimas („laisvės atėmimas“), nėra nusikaltimas.

Norint pašalinti 10 straipsnio teksto „*nusikalstamos veikos skirstoma į nusikaltimus ir baudžiamuosius nusižengimus*“ loginį prieštaravimą, minėtas teiginys turėjo būti formuluojamas taip: baudžiamąją atsakomybę užtraukianti veika skirstoma į nusikaltimus ir baudžiamuosius nusižengimus. Atitinkamai turėtų keistis ir pats 10 straipsnio pavadinimas: vietoj „*Nusikalstamų veikų rūšys*“ rašyti „*Baudžiamąją atsakomybę užtraukiančių veikų rūšys*“. Patikslinti reikia ir nusikaltimo sąvokos apibrėžimą, iš jo pašalinant baudžiamajai teisei nebūdingą funkciją – „*drausti nusikalstamas veikas*“, taip pat tikslintina ir baudžiamojo nusižengimo sąvoka: „Baudžiamasis nusižengimas yra visuomenei pavojinga veika, aprašyta šiame kodekse, už kurią skiriama bausmė, nesusijusi su areštu ir įkalinimu“. Areštas yra ne kriminalinė, o administracinė nuobauda, vadinasi, iš sankcijos pobūdžio bus neįmanoma atskirti baudžiamąjį nusižengimą nuo administracinio nusižengimo.

12 straipsnyje baudžiamasis nusižengimas apibrėžiamas lyg ir korektiškai, jame nėra termino „nusikalstama veika“, bet vos tik pereinama prie kitų to paties kodekso straipsnių, baudžiamasis nusižengimas vėl virsta „nusikalstama veika“, nes sakoma – „veika padaryta dėl nusikalstamo nerūpestingumo“ arba dėl „nusikalstamo pasitikėjimo“, vadinasi, baudžiamasis nusižengimas irgi atsiranda dėl „nusikalstamo neatsargumo“ arba „nusikalstamo pasitikėjimo“. Jeigu taip, tai baudžiamasis nusižengimas vėl grąžinamas į „nusikalstamą veika“ ir į nusikaltimą, tik jau kitu pavidalu (16 st. 2,3 dalys, 15 str. 3 d.).

Pagal BK juridinis asmuo negali padaryti nusikaltimo, nes jam negali būti skiriama įkalinimo bausmė. Vadinasi, jis gali padaryti tik baudžiamąjį nusižengimą. Bet čia pat sakoma: „Juridiniam asmeniui už padarytą **nusikalstamą veika** (mano pajuodinta) gali būti skiriama bausmė, nesusijusi su laisvės atėmimu“. Vadinasi, jis nėra „nusikalstamos veikos“ subjektas, nes negali būti baudžiamas įkalinimu. Bet jeigu jis baudžiamas „už padarytą nusikalstamą veika“, tai jis – nusikalstamos veikos subjektas. Neiškreiptos logikos mąstymui „nusikalstama veika“ tėra tik nusikaltimo sinonimas. Išėtų, kad juridinis asmuo yra nusikaltimo subjektas ir kartu nėra nusikaltimo subjektas.

Dėl pagrindinių BK bendrosios dalies sąvokų vidinio prieštaravimo prieštaringa tampa visa Baudžiamojo kodekso koncepcija ir tuo pasakoma apie jos mokslinę vertę: jei kuri nors teiginių sistema logiškai yra prieštaringa, vadinasi, ji klaidinga.

Išvados

1. „Gero valdymo“ poreikis suponuoja atitinkamo turinio teisinę sistemą kaip tokio valdymo teisinį, institucinį pagrindą. Galimybė „pagerinti valdymą“ ateina su teisinės valstybės koncepcija, kuri „gerina“ valdymą tuo, kad reikalauja jį grįsti ne įstatymo, o teisės viršenybe (žmogaus teisių pirmumo pripažinimu). Pastaroji reikalauja ne teisę palenksti valdymui, o valdymą traktuoti kaip žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo organizavimą.

2. Teisės viršenybės pripažinimas reikalauja aiškiai formuluoti ją realizuojančio įstatymo tikslus: kiekvienas įstatymas kuriamas ir vykdomas šiai teisės viršenybei įgyvendinti, ir pagal tai „matuojamas“ įstatymų legitimizavimas ir jų socialinis veiksmingumas.

3. Mūsų teisėkūroje vyrauja tendencija įstatymų tikslų formulavimą pakeisti teisinio reguliavimo objekto arba tokio reguliavimo priemonių („teisinės tvarkos“) nurodymu. Teisinis reguliavimas čia virsta tarsi savitiksliu. Žmogaus teisių apsauga ir įgyvendinimas nustoja būti sąmoningu įstatymų leidėjo veiklos adresatu.

4. Tokiu atveju nėra prasmės kalbėti apie tokio įstatymo socialinį veiksmingumą, nes, nežinant kokiems tikslams įstatymas skiriamas, neaišku, kokių rezultatų reikia tikėtis iš tokio

įstatymo. Tikslą pakeitus teisinės tvarkos nustatymu, įstatymas tampa socialiai veiksmingas dar nepradėjęs veikti.

5. Įstatymo tikslų tapatinimas su teisinio reguliavimo objektu arba priemonėmis (teisinės tvarkos nustatymu) yra nekritiško sekimo teisinio pozityvizmo tradicija, kuri sąmoningai vengia nurodyti įstatymo tikslus, kad per tikslus įstatymų leidėjas nebūtų įpareigotas tam tikrai įstatymo turinio kokybei, padarinys.

6. Teisės socialiniam veiksmingumui „matuoti“ svarbu skirti teisinius ir neteisinius įstatymo tikslus. Teisiniais tikslais laikytini tikslai, kylantys iš teisės specifikos ir kuriuos pasiekti pajėgi teisė savo pačios priemonėmis. Tie tikslai, kurių teisė viena pasiekti negali, o tik dalyvauja kartu su kitais socialiniais veiksniais, yra ne teisiniai, o socialiniai arba kompleksiniai. Tai padeda išvengti teisės galimybių pervertinimo ir tuo pagrindu – teisės socialinės kompromitacijos.

7. Grindžiama nuomonė, kad baudžiamieji įstatymai ne draudžia, o tik baudžia. Baudžiamojo kodekso tendencija, priskirianti jo normoms funkciją formuluoti ir draudimus, vertinama kaip kėsinimasis į teisės hierarchiškumo principą ir bandymas atskirti baudžiamąją teisę nuo reguliacinių teisės normų, kurių nustatytiems draudimams garantuoti baudžiamoji teisė egzistuoja.

May the Criterion of a Social Efficiency be Applied to Every Statute?

Prof. habil. dr. Alfonsas Vaišvila

Law University of Lithuania

Keywords: *Social Efficiency of Law, Purpose of the Statute, Legal and Social Aims of the Punishment, Object of the Statute.*

SUMMARY

1. A requirement of „good administration“ stipulates the legal system with the corresponding content. This system is treated as the legal, institutional base of the aforementioned administration. The possibility to „improve an administration“ emerges with the conception of the state under the rule of Law. This conception „improves“ an administration because it requires to base this administration upon the supremacy of Law (recognition of the priority of human rights), but not of the statute. The supremacy of Law doesn't require to subject Law to the administration, but to treat the administration as the organization of the protection and realization of human rights.

2. Recognition of the supremacy of Law requires to formulate clearly goals of the statute which realizes this supremacy: every statute is created and executed to realize this supremacy of Law. According to such a fact legitimacy and social efficiency of statutes is „measured“.

3. Tendency to modify the formulation of aims of statutes into the indication of the object of the legal regulation or measures („legal order“) of such regulation predominates in our legislation. Legal regulation ends in itself here. Protection and realization of human rights stop being addressees of the activities of legislature.

4. So there is no sense at all to speak about a social efficiency of such a statute: if we don't know the aim of a statute, we don't know what results we may expect. While modifying the aim into the indication of legal order, a statute becomes socially efficient even if it didn't start to operate.

5. Identification of the aim of a statute with the object of the legal regulation or measures (the indication of legal order) is the result of uncritical imitation of the tradition of the legal positivism. This tradition consciously avoids to indicate the aim of a statute that legislature would not be obliged for certain quality of a statute's content.

6. It is important to distinguish legal and nonlegal goals of a statute that it would be possible „to measure“ social efficiency of Law. Those goals, which arise from Law itself and which may be reached by legal measures, must be treated as legal. Those aims, which may not be reached solely by legal measures, but may be reached by legal measures jointly with other social factors, must be treated as nonlegal, but social or complex goals. This assists to avoid the overrating of possibilities of Law, and at the same time – the social discredit of Law.

7. An opinion is based that criminal laws punish, but not prohibit. The tendency of the Criminal Code, which attributes to it's norms a function to formulate prohibitions, is treated as an encroachment upon the principle of Law hierarchy and an attempt to separate criminal Law from regulative legal norms, which establish prohibitions (criminal Law exists to guarantee those prohibitions).

